

М.А.Зиёдуллаев,
БМА тингловчиси

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муҳим кўринишларидан бири бўлган хусусийлаштириш жараёнлари, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг қўлланилган шакллари, усуллари ва айрим натижалари кўриб чиқилган ҳамда унинг самарадорлигини ошириш учун амалга оширилиши лозим бўлган чоралар муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: хусусийлаштириш, мулкый муносабатлар, давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш мақсадлари, хусусийлаштириш дастурлари, давлат активларини бошқариш, капитал бозорини ривожлантириш.

Аннотация. В статье рассмотрены процессы приватизации и разгосударствления как одно из важных проявлений экономических реформ, осуществляемых в Республике Узбекистан, формы, способы и некоторые результаты приватизации, а также обсуждены необходимые меры по увеличению эффективности данных процессов.

Ключевые слова: приватизация, отношения собственности, разгосударствление, цели приватизации, программы приватизации, управление государственными активами, развитие рынка капитала.

Ўзбекистонда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ иқтисодий ислохотларнинг муҳим йўналишларидан бири бўлиб қолди. Бунда хусусийлаштириш ўзбек моделига монанд равишда ўзига хос тартиблаган ва изчил равишда амалга оширилиб келинмоқда.

Биринчи ўринда “Мулк тўғрисида” ги ва бошқа иқтисодий муносабатлар соҳасидаги қонунлар қабул қилинди (Чжен, 1996). Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштириш босқичлари ҳукумат томонидан “оддийдан мураккаб сари” қоидаси бўйича белгиланган тартибда амалга оширилган (Чжен, 1996). Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг норматив-ҳуқуқий асоси “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш” тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонунини бўлиб ҳисобланади. Ушбу қонуннинг 1-моддасида давлат тасарруфидан чиқариш - давлат корхоналарини ва ташкилотларини хўжалик ширкатлари ва жамиятларига, оммавий мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантиришдир деб айтилган (Қонун, 2002). Шунингдек, 2-моддасида хусусийлаштириш - жисмоний шахсларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг

оммавий мулки объектларини ёки давлат акциядорлик жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишидир деб таъкидланган.

Ўзбекистонда амалга оширилган хусусийлаштириш жараёни икки мақсадга эришиши керак эди:

Биринчидан, давлат мулки ўзининг ҳақиқий эгасини топади. Давлат мулки янги мулкдорларга бепул эмас, балки уни сотиб олиш йўли билан берилади. Бу реал қийматга эга бўлган нарсаларнигина чинакамига кадрлашлари ва тежаб-тергашлари билан боғлиқ психологик омил билан шарт қилиб қўйилади. Корхоналарни хусусийлаштиришда акциядорлик жамиятларига айлантириш, иншоотларни танлов ва кимошди савдоси орқали сотиш сингари усуллардан кенг қўламда фойдаланилди.

Иккинчидан, хусусийлаштириш бозор иқтисодиётида шароитида кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантиришда ва рақобатни рағбатлантириш ҳисобига турли маҳсулот ишлаб чиқарувчи муҳитни вужудга келтиради. Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилиш мулкчиликнинг давлат, жамоа, хусусий ва бошқа усуллари асосланган корхоналарни ташкил этишда намоён бўлади. Натижада фаолиятдан иқтисодий манфаатдорлик, ҳом ашё ва материаллар, сармоя, маҳсулот чиқариш бозори учун кураш юзага келади.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган хусусийлаштириш жараёнининг биз уч босқичга бўлишимиз мумкин:

Биринчи босқичда (1992-1993) “Кичик” хусусийлаштириш номини олиб, хусусий секторга давлат турар-жой фонди, кичик ва ўрта бўғиндаги савдо, хизматлар, маҳаллий, енгил, озиқ-овқат саноати, автомашина транспорти ва қурилиш тизими ташкилотлари ўтказилди. Вазирлар Маҳкамисининг 1992 йил 23 сентябрдаги қарори билан Ўзбекистонда кичик хусусийлаштириш бошланди. Натижада мамлакатдаги 53902 иншоот янги мулк шаклини касб этди (Чжен, 1996). Улардан: 10638 тасини – савдо; 12561 тасини – маиший хизмат кўрсатиш; 24316 тасини – матбуот кооперацияси; 4753 тасини – тайёрлов соҳаси иншоотлари ташкил этди. Ушбу ислохотлар натижасида Ўзбекистонда дўконлар, ошхоналар, қахвахоналар, сартарошхоналар, матбуот жамиятлари хусусийлаштирилмаган бирорта ҳам вилоят, шаҳар, туман қолмаган эди.

Иккинчи босқичда (1994-1995 йиллар) оммавий хусусийлаштириш амалга оширилди, бу босқичда енгил, озиқ-овқат, фармацевтика саноатини, тайёрлов шаҳобчаларини, қурилиш, транспорт, алоқа корхоналарини, саноатнинг баъзи тармоқларини хусусий сектор таъсирруфига ўтказилди. Бунда 1994 йилида 5127 иншоот давлат тасарруфидан чиқариш кўзда тутилган бўлсада, амалда 9744 та корхона хусусийлаштирилди. Давлат мулкни сотиб олиш истагини билдирган хусусий сектор вакиллариининг хоҳишига кўра кўпгина кичик ва ўрта корхоналар дастурдан ташқари хусусийлаштирилди.

Учинчи босқич 1998 йилда бошланган бўлиб бу давр акциядорлик жамиятларида, давлат ташкилотларида хусусий мулкдорлар юзага келиши билан ифодаланади. Хусусийлаштиришнинг натижаси сифатида мамлакатда

ўзига 2 миллион акциядорлар ва хусусийлаштирилган ташкилотларнинг улуши эгалари, 3 миллион шахсий хўжалик эгалари, 85 минг хусусий ва кичик ташкилот эгалари, 14 минг кўчмас мулк объектлари эгаларини қамраб олган мулкдорлар синфи юзага келди. Бу вақтда саноат соҳаларида, ёрдамчи ёқилғи-қувват комплекслари, кимё, металлургия ва машинасозлик соҳаларида акциядорлик жамиятлари шаклланган эди.

1990 йилларда бошланган давлат мулкани хусусийлаштириш жараёни Ўзбекистон иқтисодиётига замонавий технологияларни, янгича бошқарув услубларини, чет эл инвестициясини ва катта миқдордаги экспорт учун буюртмаларни, янги турдаги маҳсулот турларини, электротехник ишланмаларни кириб келишига имкон яратди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ўтказилган ислохотларга қарамасдан бошқа собиқ иттифоқ мамлакатлари каби Ўзбекистон ҳам саноат ва ишлаб чиқариш кўламининг пасайишини бошдан кечирган. Бироқ, Ўзбекистоннинг геоиқтисодий хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда танлаган иқтисодий ислохотлар стратегияси ўтиш даврининг қийинчиликларини енгиллаштирди ва ялпи ички маҳсулотнинг кескин пасайиб кетишини олдини олишни таъминлади. Бунга асосан давлат секторининг хусусийлаштиришга йўналтирилганлиги ва айрим тармоқларда мисли кўринмаган ўсиш туфайли эришилди. Нефт, газ, рангли ва қимматбаҳо металллардан фойдаланиш, нефт-газ ва тоғ-кон саноатини ривожлантириш бўйича лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилди. Мамлакатда илгари ишлаб чиқарилмаган маҳсулотлар (автомобиллар, телевизорлар, бошқа электроника) ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш тенденцияларини таҳлил қилар эканмиз Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларида бу борада ниҳоятда оқилона иш олиб борганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, мамлакатда кичик ҳажмдаги объектларнинг хусусийлаштирилиши натижасида кичик бизнеснинг кўплаб субъектлари оёққа турган бўлиб, натижада республика ЯИМнинг эллик фоизидан ортигини берувчи йирик ишлаб чиқарувчи омилга айланди. Аммо йирик бизнес объектларини хусусийлаштириш мамлакатимиз иқтисодиётидаги оқсовчи соҳа бўлиб, давлат иштироки ҳеч зарурат бўлмаган соҳаларда ҳам сақлаб турилмоқда.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг кейинги кенг кўламли босқичининг амалга оширилишида 2019 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат активларини бошқариш, монополияга қарши курашишни тартибга солиш тизими ва капитал бозорини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” фармонида асосан институционал ва тузилмавий ислохотларни тезлаштириш, давлат активларини бошқаришга самарали бошқарув механизмларини киритиш, монополияга қарши курашни тартибга солиш тизимини тубдан такомиллаштириш, капитал бозорини ишончли фаолият юритиши, ҳамда 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг бешта муҳим устувор йўналиши бўйича ривожланиш

стратегиясида белгилаб берилган ҳаракатлари ва Ўзбекистон Республикаси Давлат Рақобатни ривожлантириш Қўмитаси асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таклифи билан Ўзбекистон Республикаси Маъмурий ислохотлар Концепцияси асосида урта мустақил тузилма ташкил этилди:

1. Рақобатни ҳимоя қилиш Давлат қўмитаси (монополияга қарши кураш қўмитаси) рақобат муҳитини ривожлантириш, табиий монополия субъектлари фаолиятини бошқариш, товар-моддий биржасини лицензиялаш каби функцияларни бириктирилиши;

2. Давлат активларини бошқариш агентлиги давлат активларини бошқариш бўйича ваколатлар, шу жумладан чет элда бўлган активларни ҳам, хусусийлаштириш тадбирларини реализация қилиш (шу билан бирга давлат улушини сотиш), давлат мулкани ижарага бериш, давлат улуши мавжуд бўлган ташкилотларга корпоратив бошқарувни киритиш, давлат улуши мавжуд бўлган иқтисодий барқарорлиги бўлмаган ташкилотларни молиявий соғломлаштириш каби функцияларни бириктирилиши;

3. Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш, шу билан бирга қимматли қоғозлар савдосини ташкил этиш ва қимматли қоғозларни марказий депозитарийси фаолиятини, ҳамда корпоратив бошқарувни ривожлантириш. Кейинчалик ушбу агентлик тугатилиб унинг вазифалари Молия вазирлигининг янги ташкил қилинган департаментига ўтказилди.

Ушбу ташкилотлар Ўзбекистонда давлат мулкани хусусийлаштиришни самарали амалга ошириш учун масъул органлар бўлиб ҳисобланади.

Республикада хусусийлаштириш жараёнларини рағбатлантириш учун яратилган энг қулай шароитлардан бири – бу давлат мулкани хусусийлаштиришни “нол” қиймат билан амалга ошириш имкониятидир. Ҳозирги шароитда, фаолияти тўхтатилган ва тугатилмаган қурилиш объекти, шу билан бирга барча керакли инфратузилмага эга бўлган (сув, газ ва электр таъминоти) самарадорлиги юқори бўлган давлат активлари инвестицион мажбуриятларни ва улар асосида янги ишлаб чиқариш ва иш ўринларини яратиш шарти билан “нол” қийматда берилмоқда. 2018 йилда 328 та шартнома бўйича умумий қиймати 10,1 млн.дол. ва 525,6 млрд.сўмлик инвестиция мажбуриятлари бажарилишига ва 12,9 мингдан дан ортиқ янги иш ўринлари барпо этилишига эришилганлиги аниқланган (Агентлик ҳисоботи). 2018 йилнинг 31 декабр ҳолатига умумий суммаси 593,2 млн. долл. ва 3,0 трлн.сўмлик 1212 та шартнома (18 таси хорижий инвесторлар билан) шартлари бажарилиши устидан мониторинг олиб борилган. Ушбу шартномалар бўйича бажарилган инвестиция мажбуриятларининг умумий ҳажми 166,9 млн.долл. ва 1,4 трлн.сўмни ташкил этди, 6353 янги иш ўринларини яратилишига эришилди.

Давлат объектларини ижарага бериш йўли билан ҳам келгусида уни ижарачига сотиш имконияти мавжуд. Шунинг учун, давлат нотураар жой

фондидан самарали фойдаланиш мақсадида 2019 йилда 24,3 мингдан ортиқ ижара шартномалари тузилган. Бунинг натижасида 5,7 мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилган. Давлат мулкани ижарага бериш натижасида умумий олганда 63,1 млрд сўм фойда келиб тушган. Ушбу маблағнинг энг катта тушумлари Тошкент шаҳри (51,4 % умумий тушумга нисбатан), Тошкент вилояти (6,8 %), Андижон вилояти (5,2 %) ва Хоразм вилоятларига (5,0 %) тўғри келган.

Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштирилиши мумкин бўлган давлат мулкнинг ҳажми ҳануз катта бўлиб, охириги йилларда ҳам хусусийлаштириш барқарор ҳажмларда давом этган (1-жадвал). Хусусан, 2010-2019 йилларда 1,426 миллиард сўмлик 4305 та объект хусусийлаштирилган.

1-жадвал

**2010-2019 йилларда Ўзбекистонда давлат мулкни
хусусийлаштириш бўйича асосий кўрсаткичлар¹**

Йиллар	Хусусийлаштирилган корхона ва объектлар сони		Давлат активларини сотишдан тушган тушум	
	Бирлик	Ўзгариши %	млрд.сум	ўзгариши %
2010	96		23,1	
2011	83	-13,5	39,2	69,7
2012	83	0,0	32,1	-18,1
2013	82	-1,2	44,1	37,4
2014	288	251,2	88,2	100,0
2015	848	194,4	103,2	17,0
2016	609	-28,2	164,8	59,7
2017	542	-11,0	228,3	38,5
2018	832	53,5	223,1	-2,3
2019	842	1,2	480,1	115,2
Жами	4305		1426,2	

Республикада хусусийлаштириш амалиётини ҳудудлар кесимида таҳлил қиладиган бўлсак, биз ҳудудларда хусусийлаштирилаётган объектлари сони тенг ўзгаришда қайд этилмаётганлигига гувоҳ бўламиз. (2-жадвал)

¹Давлат активларини бошқариш агентлигининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди

2-жадвал

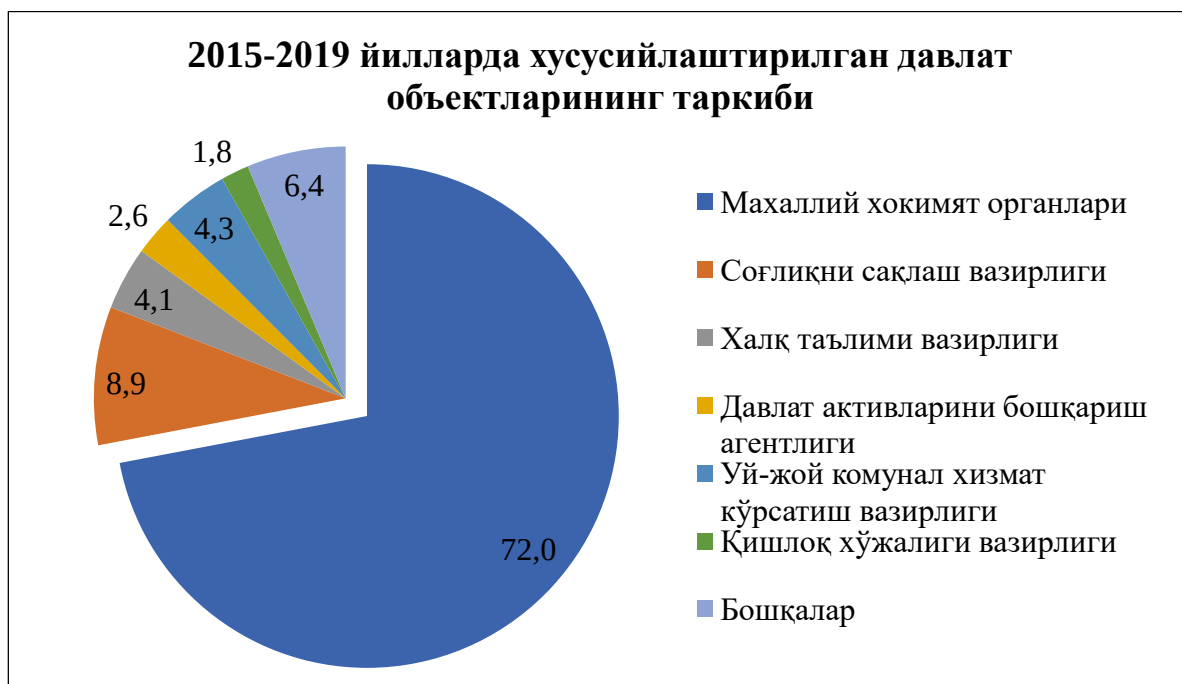
**2015-2019 йилларда давлат мулкани хусусийлаштириш бўйича
асосий кўрсаткичлари ҳудудлар кесимида.²**

Ҳудудлар		Хусусийлаштирилган корхона ва объектлар сони		Давлат активларини сотишдан тушган тушум	
		Бирлик	Жамига нисбатан %	млн.сум	Жами %
	Ўзбекистон Республикаси	3676	100	1218980,9	100
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	311	8,5	22725,5	1,9
2.	Андижан	345	9,4	20911,4	1,7
3.	Бухаро	172	4,7	51140,5	4,2
4.	Жизах	193	5,3	18622,7	1,5
5.	Кашкадарё	254	6,9	22213,7	1,8
6.	Навоий	128	3,5	18829,1	1,5
7.	Наманган	279	7,6	87060,7	7,1
8.	Самарканд	200	5,4	27608,9	2,3
9.	Сурхандарё	301	8,2	18812,2	1,5
10.	Сирдарё	151	4,1	29805,2	2,4
11.	Тошкент	604	16,4	84539,1	6,9
12.	Фарғона	400	10,9	55597,1	4,6
13.	Хоразм	193	5,3	20678,1	1,7
14.	Тошкент шаҳри	145	3,9	740436,9	60,7

2015-2019 йиллар мобойнида 3676 корхона ва объектлар хусусийлаштирилган бўлиб, энг кўп миқдорда хусусийлаштирилган объектлар Тошкент вилоятига – 604 объект (республика бўйича жами объектларга нисбатан 16,4 %), Фарғона вилоятига – 400 объект (10,9%), Андижон вилоятига – 345 объект (9,4 %), Наманган вилоятига – 279 объект (7,6 %) тўғри келади.

Шунингдек, давлат активларининг хусусийлаштириш кўлами турли вазирликлар ва идоралар кесимида турлича бўлган:

² Давлат активларини бошқариш агентлигининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

1-расм. 2015-2019 йилларда давлат мулкани хусусийлаштириш тузилмаси, вазирликлар ва идоралар кесимида. (% ҳисобида)³

Хусусийлаштирилган давлат мулки объектларининг асосий қисми маҳаллий ҳокимиятларга тўғри келиб (72,0%), Қишлоқ хўжалиги вазирлиги каби тизимлар мулки деярли хусусийлаштирилмаган (1,8%). Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, хусусийлаштириш жараёни нотекис олиб борилган ва асосан Тошкент шаҳри ҳамда маҳаллий ҳокимиятлар мулкларини асосида амалга оширилган. Ушбу амалиётнинг давом этиши корхоналар ўзлик капиталида давлат улушининг ҳукмронлигига чек қўёлмайди. Фикримизнинг исботи сифатида марказий депозитарий маълумотлари таҳлиliga этибор қаратиш мумкин.

2018 йил 31 декабрь ҳолатига мамлакатимизда 603 та акциядорлик жамияти мавжуд бўлиб, улардан:

- давлат улуши мавжудлари – 173 та;
- хўжалик бирлашмалари улуши мавжудлари – 279 та;
- давлат ва хўжалик бирлашмалари улушисиз – 151 тани ташкил этган.

Бунда республика бўйича умумий акциядорлик капиталининг учдан тўрт қисми давлат ёки давлат назорат пакетига эга бўлган хўжалик бирлашмаларига тегишли бўлган. Бунда охириги 7 йил ичида давлат улушининг катталиги ўртача ҳисобда йилига уч фоизга ошиб борган. Ушбу ҳолатни эса иқтисодиётда давлат назоратининг оптималлашувига ҳалақит берувчи омил деб қабул қилишимиз мумкин.

³Давлат активларини бошқариш агентлигининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикасида Акциядорлик капитали ва унда давлат
улушининг ўзгариш динамикаси (deponet.uz)

Йиллар	Акциядорлик капитали Ҳажми (млрд. сўм)	Акциядорлик капитали ўзгариши (млрд. сўм)	Акциядорлик капитали ўзгариши (фоизда)	Давлат улуши ҳажми (млрд. сўм)	Давлат улуши ҳажми ўзгариши (млрд. сўм)	Давлат улуши ҳажми ўзгариши (фоизда)	Акциядорлик капиталида давлат улуши салмоғи ўзгариши (фоизда)
2013	10 249,37	1 137,89	112,49	5 670,23	-375,31	93,79	55,32
2014	12 725,58	2 476,21	124,16	7 133,35	1 463,12	125,80	56,06
2015	16 472,85	3 747,27	129,45	9 855,27	2 721,92	138,16	59,83
2016	30 463,50	13 990,65	184,93	21 830,47	11 975,20	221,51	71,66
2017	48 631,73	18 168,23	159,64	38 039,89	16 209,42	174,25	78,22
2018	59 439,42	10 807,69	122,22	47 371,80	9 331,91	124,53	79,70
2019	99 209,77	39 770,35	166,9	74 559,2	27187,4	157,39	75,16

Бугунги кунда Ўзбекистонда хусусийлаштириш ҳамда бирламчи ва иккиламчи оммавий таклифни (IPO/SPO) амалга ошириш тизими халқаро стандартларга тўла жавоб бера олмаслиги ва уни такомиллаштириш зарурати мавжуд бўлиб оқибатда сўнги 5 йил давомида республикада атиги 4 та IPO/SPO ўтказилган. Ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини ўрганган ҳолда тажриба тариқасида алоҳида шартлар асосида акциядорлик жамиятлари акцияларини бирламчи (IPO) ва иккиламчи (SPO) оммавий таклиф этишни амалга ошириш мамлакатимиздаги давлат активларини хусусийлаштириш жараёнига хорижий инвесторларни жалб қилишни жадаллаштиришда муҳим амалий қадам бўлиши мумкин. Чунки IPO ва SPO хориждаги йирик портфель инвесторлар учун таниш дастурлар бўлиб, улар хорижий портфель инвестор ўрганган шароитда ўтказиладиган бўлса корхоналарнинг хусусийлаштиришдан кейинги капитализация динамикаси хозирдагидан анча юқори бўлиши мумкин. Бироқ бунинг учун:

- фаолиятининг юқори даражадаги ахборотий шаффофлигини таъминловчи эмитентларни преференциялар билан қўллаб-қувватлаш;
- миллий фонд бозорида қимматли қоғозларнинг айланиш тартиботларини IPO ва SPO дастурлари учун мослаштириш талаб қилинади.

Шу билан бирга, республикада хусусийлаштириш жараёнларининг самарадорлигини ошириш учун қуйидагилар мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин:

- Ўзбекистон эмитентлари ва улар қимматли қоғозларининг ягона тарихий маълумотлар банкини яратиш;
- ташкиллаштирилмаган қимматли қоғозлар бозори учун соддалаштирилган умумдават ҳисоб-клиринг тизимини яратиш;
- фонд бозорининг яхлит сервис инфратузилмасини вужудга келтириш учун “Тошкент” Республика фонд биржаси, Марказий депозитарий, ҳисоб-клиринг тизимларининг имкониятларини “ягона дарча” усули билан қимматли қоғозлар билан операцияларнинг тўлиқ циклини таъминловчи ўзаро эркин рақобатлашувчи электрон савдо платформаларининг фаолият юритиш меъёрий-ҳуқуқчилик базасини яратиш;
- биржа листингига 300 млн сўмдан кам бўлмаган устав фондига эга акциядорлик жамиятларини қўшиш.

Шу билан бирга, қимматли қоғозларнинг котировкасини шаклланишига таъсир қилувчи маркет-мейкер профессионал иштирокчиларининг транзакция харажатларини камайтириш учун уларнинг спред даромадларини имтиёзли ставкаларда солиққа тортилиши хусусийлаштирилган корхоналар қимматли қоғозларининг ликвидлигини таъминланишига сабаб бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. В.А. Чжен хусусийлаштириш асослари Тошкент 1996 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрдаги 447–II-сон “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси.
3. Давлат активларини бошқариш агентлигининг йиллик ҳисоботлари.
4. www.deponet.uz – Қимматли қоғозлар марказий депозитарийси расмий вебсайти маълумотлари асосида тайёрланди.